

ADABIYOTSHUNOSLIK NAZARIYASI

Maxmudova Maxarram

A.Qodiriy nomidagi JDPU texnologik ta'lim 2-kurs talabasi.

Adabiyotshunoslik-badiiy adabiyotni, uning mazmun-mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari, ijtimoiy funksiyasi, ijodiy jarayon qonuniyatlarini o'rganadigan fan.U bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan zamonaviy bo'limni:

- adabiyot nazariyasi;
- adabiyot tarixi;
- adabiy tanqid; ni o'z ichiga oladi.

Adabiyot nazariyasi – badiiy adabiyotning qonun qoidalari, hayotni badiiy aks ettirish hamda adabiyot taraqqiyotining qonuniyatlari to'g'risidagi fandır.Adabiyot nazariyasi badiiy adabiyotning jamiyat taraqqiyotida o'ynagan roli, tur va janrlari, badiiy tasvir vositalarini o'rgatadi.

Adabiyot tarixi - adabiyotning taraqqiyot yo'llarini o'rgansa adabiyot nazariyasi adabiyotning taraqqiyot qonunlarini o'rganadi.Adabiyot tarixi Alisher Navoiy qachon yashagan, degan savolga javob bersa, adabiyot nazariyasi Navoiy nima uchun yahaganligiga javob beradi.

Adabiy tanqid - shu kungi adabiy jarayonni tahlil qiladi, paydo bo'layotgan badiiy asarlarni o'rganib, ularning adabiy jarayondagi o'rni va rolini, g'oyaviy-estetik qimmatini belgilaydi, kitobxonlarning ana shu asarlarini tushunish va baholashga yordam beradi.

Adabiyotning ildizi maqol, qo'shiq, doston singari xalq og'zaki ijod namunalari yuzasidan bildirilgan ilk mulohazalarga borib bog'lanadi.Masalan, Mahmud Koshg'ariyning „Devonu lug'otit turk“ asaridan joy olgan matallarga badiiy so'z unsurlariga ilmiy-tekstologik munosabat, o'sha davr adabiy janrlari haqidagi fikrlar adabiyotning olis tarixidagi ko'rinishidir.Adabiyot ilmiga oid teran qarashlar Forobiyning „She'r san'ati“ kitobida mufassal bayon qilingan.Unda sheriy asarning yaralish tabiati,ijodkor shaxsi va mahorat muammolari, so'z qadri xususida fikr yuritiladi.XI-asrda yashagan adabiyotshunos olim Abdulqodir Jurjoniyning „Asror ul balog'a fi-ilmu bayon“ („Bayon ilmida balog'at asari sirlari“) asarida so'z san'atidagi shakl va mazmun masalasiga alohida urg'u berilsa XIII-asrda yashagan qomusiy olim Kays Roziyning „Kitob ul-mo'jam fi-maoyiri ashor il-ajam“ (Ajam she'riyati me'yorlari qomusi“) kitobida nazariy masalalar- aruz tizimi, poetik san'atlar, she'riy janrlar tahlil etilgan.Kaykovusning „Qobusnoma“ sidan esa, she'r jamiyatning turli qatlamlari estetik talablarida kelib chiqib yaratilishi, badiiy asar, albatta, ta'sirchan bo'lishi lozimligi haqidagi mulohazalar o'rin olgan.Adabiyot tarixi yo'nalishida muayyan xalq (xalqlar, mintaqa, jahon) badiiy adabiyotning tarixiy taraqqiyoti hamda

yo'zuvchi-shoirlarning hayot va ijod yo'li chuqur o'rganiladi. Jumladan, o'zbek milliy adabiyoti bosib o'tgan uzoq tarixiy yo'l, zamon, siyosat va adabiy jarayon munosabatlarining o'ziga xosliklari, yoxud bu ijodkorning ushbu jarayonga ko'rsatgan ta'siri yuzasidan ko'plab tadqiqotlar yaratilgan. Adabiyot tarixida XII-asrda yashagan shoir va adabiyotshunos Nizomiy Aruziy ibn Umar Samarqandiy, XV-asrda adabiyotshunos olim Atoullloh Husayniy, Zamaxshariy, Xondamir, Vosifiy asarlari muhim ahamiyatga egadir. O'zbek adabiyotining takomili Navoiy ijodiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq. O'zbek tilidagi janrga asos slogan „Majolis un-nafois“ („Go'zal majlislar“) ilk o'zbek adabiy qomusi hisoblanadi. Ushbu asarda Navoiy deyarli yarim asr mobaynida o'ziga zamondosh bo'lgan 469 shoir, olim, bastakor, hattot, she'riyat homiylari haqida ma'lumot beradi, badiiy mahorat, san'atkorning ijtimoiy burchi, poetik janr masalalarini yoritadi. Navoiyning „Holoti Pahlavon Muhammad“, „Holoti Sayyid Hasan Ardasher“, Jomiyga bag'ishlangan „Hamsat ul-mutahayyirin“ („Besh hayrat“) singari asarlari adabiy portretning dastlabki namunalari. Uning „Mezon ul-avzon“ („Vaznlar o'lchovi“) asarlarida aruzning nazariy amaliy masalalari tadqiq etilgan. Husayn Boyqaro esa o'z navbatida, Navoiyning betakror mahorati, u yaratgan adabiy muhit, davr adabiy jarayoni haqida ma'lumot beruvchi risola yaratgan. Zahiriddin Muhammad Bobur „Muxtasar“ kitobi bilan Navoiydan so'ng aruz ilmi tadqiqini yangi bosqichga ko'tardi. Bu kitobda aruzning 20dan ortiq bahri, 530dan ortiq vazni haqida ma'lumot beriladi. O'zbek adabiyotshunosligining keying davrlaridagi yo'nalishini, asosan, tazkiralalar belgilaydi. Jumladan, XIV-asr boshlarida Fazliy rahbarligida she'riy shakldagi „Majmuat ash-shuaroi Feruzshohiy“ („Shoh Feruz shoirlari guruhi“) hamda „Muhammasoti majmuat ush-shuaroi Feruzshohiy“ („Shog' Feruz shoirlari guruhining muhammaslari“) tazkiralari ijodkorlarning asarlari janrlarga bo'lib o'rganiladi. Birinchisida g'azallar, ikkinchisida muhammas va musaddaslar tahlil etiladi. Matbuot va noshirlik ishlarining rivoji XIV-asr oxiri XX-asr boshlarida o'zbek tanqidchiligi, adabiyotshunosligi uchun yangi imkoniyatlarni vujudga keltirdi. Ayniqsa, adabiy tanqidda uyg'onish ro'y berdi - harakatdagi adabiy jarayonni, yo'zuvchi ijodini, adabiy muammolarni davrning ma'naviy va estetik talablari, ommaning ruhiy ehtiyojlaridan kelib chiqib o'rganish, adabiyot taraqqiyotidagi, ijodkor mahoratidagi yangiliklarni kashf etish, kamchiliklarni baholi qudrat ko'rsatish boshlandi. Hoji Muin, Mirmuhsin Shermuhammedov, Behbudiy, Abdulhamid Cho'lpon, Abdurauf Fitrat, Ashurali Zohiriy, Vahdud Mahmudlarning maqolalarida so'z san'ati oldida turgan muhim ijtimoiy vazifalariga urg'u berildi, adabiyot rivojini millat, Vatan, istiqloq, mustaqil yurt uchun kurashuvchi yangi insonni tarbiyalash masalalari bilan bog'lashga harakat qilindi. Cho'lponning „Adabiyot nadur?“ maqolasida o'rtaga tashlangan „Adabiyot yashasa – millat yashar“ degan g'oya milliy uyg'onish uchun ham da'vat bo'ldi. 20-yillar o'rtalarigacha adabiyot asosan adabiy tanqid doirasida faoliyat ko'rsatdi. Shu paytlardan e'tiboran

sho'ro hukumati uni o'z yo'rig'iga sola boshladi. Ijod mahsulini baholashda mafkura, o'tkinchi siyosat bosh mezonga aylandi. Adabiyot va adabiyotdan bir yoqpama dunyoqarash bilan qurollanish, voqelik va uning badiiy ijodi bo'lmish san'atiga faqat sinfiy kurash, sho'rolar mafkurasi nuqtai nazaridan turib yondashish talan qilindi. Bularga qo'shimcha, mumtoz adabiy merosdan voz kechish tamoyili hukm surdi. Yassaviy, Navoiy, Bobur, Mashrab, Hofiz, Rumi, Huvaydo singari shoirlar yaratgan ma'naviy mulk o'quvchiga keraksiz, hatto, ziyonli deb qilindi. Adabiyotshunoslik metodologiyasi - badiiy adabiyotini o'rganishning tamoyil va usullarini tayin etadi. Badiiy adabiyotni ilmiy-nazariy tahlil qilish, ilmiy o'rganish yo'l va usullarini o'rgatadi. Bu usul ikkiga ajraladi;

1. Adabiyotni ilmiy o'rganish metodi.

2. Adabiyotni o'rgatish metodi.

Adabiyotga san'at sifatida yondashish kerak. Metodologiya fanni o'rganishda umumiy qo'llanma rolini o'ynovchi nazariy tamoyillardir. Adabiyot metodikasi esa badiiy asarlarni o'rganish va o'rgatishning konkret metod hamda tamoyillarni belgilab beradi.

Folpklorshunoslik - xalq donoligidir. Folpklor atamasi ham keng, ham tor ma'noda ishlatiladi. Keng ma'noda folpklor og'zaki adabiyotdan tashqari, xalq og'zaki musiqasi, urf-odatlarini ham o'z ichiga oladi.

Qiyosiy adabiyotshunoslik - o'nlab yillar davomida qatag'on qilindi. Bugungi kunda uning o'zbek va xorijiy adabiyoti bor. Adabiyotni qiyoslab o'rganish XIX asrda paydo bo'ldi. Gul obrazi Eron adabiyotida paydo bo'ldi. Hind adabiyotida esa bulbul obrazi yo'q, balki kakku obrazi bor.

Matnshunoslik - badiiy asarlarning variantlari, nusxalari va turli qo'lyozmalarini solishtirish asosida o'rganilgan matnni tiklaydi, xatolikni bartaraf qiladi, keyin kiritilgan o'rinlarni topib, tushib qolgan o'rinlarni to'ldiradi.

Manbashunoslik - adabiyot tarixi, nazariyasi, adabiy tanqid, ayrim yozuvchilar, adabiyotshunoslikning ma'lum muammolariga oid ilmiy, tanqidiy manbalarini to'plashdir. Manbashunoslik bu manbalarni topish, qidirish, ro'yxatlarini tuzish, sistemalashdan iborat.

Atributsiya - muallifi noma'lum manbalarning muallifini aniqlashdir. Masalan, „Yusuf va Zulayho“ dostoni an'ana bo'yicha Durbekniki deb kelinadi. „Gul va Navro'z“ dostoni Lutfiyga nisbatan berilgan, lekin tadqiqotlar doston Haydar Xorazimiy qalamiga mansubligini to'la tasdiqlashdi.

Bibliografiya - (biblio-so'z, grafo-yozuv) - badiiy adabiyot va adabiyotshunoslikka oid adabiyotlar ro'yxatini tuzish, ularga annotatsiya, obroz yozish. Ilmiy o'rganish lozim bo'lgan manbalar ko'rsatkichi. Bibliografiya kitoblarning yozilgan, ko'chirilgan, bosib chiqarilgan vaqti, joyi, ba'zan mazmuni, muallifga oid to'plamlarni ma'lumotlarini to'playdi, ularga annotatsiya yozadi.